

Geçmiş Zaman Morfemi -(X)p Bağlamında Tuñukuk Yazıtının 25-26. Satırları Üzerine Bir Değerlendirme

Ferruh AĞCA*

Özet

Türk dilinde ekler, asıl işlevlerinin yanında, işlevlerine yakın başka işlevler de yüklenmiştir. İşlevsel çeşitlilik özellikle çekim morfolojisine ait eklerde daha yaygındır. Türk dili gramerlerinde sıfat-fiil ya da isim-fiil olarak adlandırılan ekler de işlevsel bakımdan çeşitlenen ekler arasındadır. Bu eklerin bitimsiz fiillerdeki işlevlerinin yanı sıra bitimli / yüklemsel fiillerde zaman çekim kategorisine dâhil oldukları gözlemlenmektedir. Türk dilinde genellikle zarf-fiil eki olarak yaygınlaşan -(X)p eki, Eski Türkçe metinlerde farklı işlevlerle karşımıza çıkmaktadır. Ek, bu dönemde çok yaygın olmasa da, eklendiği eylemleri kendisinden sonra gelen ismi niteleyen sözcüklere dönüştürmüştür. Keza -(X)p eki, Eski Türkçenin bütün çevrelerinde geçmiş zamanı işaretleyerek yüklemsel eylemlerin bir ögesi olmuştur. Bu makalede, anlamlandırmada kimi güçlüklerin görüldüğü Tuñukuk yazıtının 25-26. satırlarından hareketle, ilgili satırlarda -(X)p ekinin Türk dilinde baskın olan işlevinden farklı işlevler gösterdiği, benzer işlevin Eski Türkçenin diğer çevrelerinde de temsil edildiği ve Türk dilinin 13. yüzyıldan sonraki metinlerinde yaygınlaşan geçmiş zaman işlevinin kaynağı olduğuna dair elde edilen sonuçlar, ekin kullanılış şekilleri ve anlamları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede -(X)p ekinin Türk dilinin erken tarihli metinlerinden itibaren aynı zamanda geçmiş zaman eki olarak kullanılmaya başlandığı, üzerine şahıs zamirlerini almak suretiyle şahıslara göre çekimlendiği, 13. yüzyıldan sonra görülen -(X)p turur yapısının Eski Türkçeden sonra ortaya çıktığı gibi tespitler, metinlerden elde edilen tanıklar yardımıyla yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Tuñukuk Yazıtı, yüklemsel fiil, geçmiş zaman, -(X)p eki

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ROR ID <https://ror.org/01dzjez04>, ferruhagca@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0916-1906>.

An Evaluation on the 25-26th Lines of the Tuñukuk Inscription in the Context of Past Tense Morpheme -(X)p

Abstract

The suffix -(X)p, which is generally widespread as a gerundium suffix in the Turkic language, appears with different functions in Old Turkic texts. This suffix has another function- although this function is not very common in this period-, that it transformed the verbs to which it was added into words that qualify the noun that comes after it. Likewise, the suffix -(X)p has become an element of predicative verbs by marking the past tense in all literary areas of Old Turkic. Based on 25-26th lines of the Tuñukuk inscription, where there are some difficulties in interpretation, conclusions were drawn about the functions of the suffix -(X)p. One of these conclusions is that -(X)p suffix shows functions different from its predominant function in the Turkic language, and similar functions are also represented in other circles of Old Turkic. The other is that it is the source of the past tense function that became widespread in the texts of the Turkic language after the 13th century. These results have been evaluated by taking into account the usage and meanings of the suffix. In this context, it is determined that the suffix -(X)p has also been used as a past tense suffix since the early texts of the Turkic language, it is inflected according to the person by taking personal pronouns on it. The -(X)p *turur* structure, which is seen after the 13th century, emerged after Old Turkic. These findings were interpreted with the help of witnesses obtained from the texts.

Keywords: Old Turkic, Tuñukuk Inscription, predicative verb, past tense, suffix -(X)p

Yapısal açıdan eklemeli diller arasında yer alan Türk dili, sözcük kök ya da gövdelerine gelerek kavram alanlarına uygun yeni anlamlar yaratmak ya da sözcüklerin söz dizgesinin diğer öğeleri ile zaman, sebep ve tarza dayalı bağıntısını sağlamak için çeşitli ve zengin bir ek sistemine sahiptir. Esasında belli bir işleve sahip olan ve eklendiği kök ya da tabanlarda belli bir anlam ve işleve sahip olan ekler, konuşurlarının karşılaştığı sosyo-kültürel yeni durumlar ve şartlar karşısında ihtiyaç duyulan yeni anlamları ve gramerlik alanları ortaya çıkarmak için zaman içinde ya tek başlarına ya da başka eklerle birleşmek suretiyle başka işlevler yüklenebilmektedir. Bu çerçevede Türk dilinde esas anlam ve işlevinden farklı olarak başka işlevler yüklenmiş olan ve böylece başka anlamlar doğurmuş olan eklerin sayısı az değildir. Bilhassa isim ve fiil çekim morfolojisine ait eklerdeki işlevsel değişkenlik oldukça yaygındır. Hatta Türk dilinde bazı yapım eklerinin de bu tür işlevsel çeşitlilik sergilediği görülmektedir. Özellikle +çI, +IXg, +sXz gibi özel anlam alanlarını işaretle-

yen eklerin, bazı yapım ekleri ya da isim-fiil ekleri ile meydana getirdikleri birleşikler, eklerin tek başlarına sahip oldukları işlevlerden farklı olarak başka gramer kategorilerini yaratmıştır. Bununla birlikte tarihsel ve modern Türk dili alanlarında esas işlevinin yanı sıra işlevsel bakımdan en fazla çeşitlenen eklerin çekim morfemleri olduğu ifade edilebilir.

Türk dilinde kendi işlevinin dışında başka işlevler yüklenmiş, farklı gramer kategorilerini işaretlemiş ekler arasında, Türk dili gramerlerinde ayrı ayrı *isim-fiil*, *sıfat-fiil* ve *zarf-fiil* olarak ya da bütüncül bir yaklaşımla *fiilimsiler* olarak adlandırılan ekler gelmektedir. Mesela Türk dili gramerlerinde bazen sıfat-fiil bazen de isim-fiil olarak adlandırılan, asıl işlevleri eklendikleri fiilleri, yüklemsel fiillerle zaman bakımından ilişkilendirmek ya da özne ile ilişkilendirmek olan ekler, kalıplaşma yoluyla oluşturdukları geçici isimlerin dışında, Türk dilinde zaman çekim kategorisine de kaynaklık etmiştir. Eski Türkçe metinlerden başlayarak Türk dilinde -tAçI, -gA(y), -mİş, -yUk, -gAn gibi aslen sıfat-fiil işlevinde olan eklerin esas işlevleri ile yeni işlevlerinin uygunluğu bakımından çekim morfolojisine dahil olması, bu tür eklerin işlevsel çeşitliliğe yatkınlığından kaynaklanmaktadır.

Eski Türkçe metinlerden başlayarak Türk dilinde işlevsel çeşitlilik gösteren¹ ve hatta esas işlevinin tam olarak belli olmadığı morfemlerden biri de -(X)p'dir. Türk dili araştırmalarında genellikle “zarf-fiil eki” olarak tanımlanan ve bağlı olduğu fiil öbeklerini zamansal sıralılık bakımından yüklem dâhil olduğu öbeğe bağlayan -(X)p ekinin, gerek Eski Türkçe metinlerdeki ve gerekse diğer tarihsel dönemlere ait metinler ile modern Türk yazı dillerindeki müstakil ya da birleşik örnekleri, ekin temelde hangi işleve sahip olduğunu, hangi gramer kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini ve sonradan hangi işlev ile baskınlaştığını yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda -(X)p ekinin tarihsel Türk yazı dillerindeki yoğunluğu ile söz dizgesi içindeki yeri ve üzerine ek aldığı tanıklar, ekin aslen fiilimsi eki olup olmadığını tekrar değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Eski Türkçede, isim-fiil eklerinden durum ekleriyle genişlemiş biçimler hariç olmak üzere -(X)p ve genişlemiş şekli -(X)pAn(In), -A/-I/-(y)U, -sAr, -gAlI, -çA, -(yX)n ve -mAtI(n) ekleri, genellikle alt cümleleri zaman, sebep ve tarza dayalı olarak yüklem fiilleri ile ilişkilendirmiştir (Erdal, 2004, s. 308-318). Zarf-fiil ekleri olarak tanımlanan bu eklerin bir kısmının, Türk dilinin Eski Türkçeden sonraki dönemlerinde ve hatta Eski Türkçe içinde bitimsiz fiillerdeki anlam ve işlevlerinden bitimli fiilleri yaratan morfemler olarak başka gramerlik alanlara transfer olmasında, eklerin semantik kodlarının zaman ve tarz ifade eden bitimli fiiller yaratmaya yatkınlığının büyük bir rolü vardır.

¹ -(X)p ekinin Eski Türkçedeki anlam ve işlevleri hakkında Schulz'a (1978, s. 128-149) bakınız.

Diğer taraftan Eski Türkçenin bilhassa Uygur sahasına ait eserlerinde -A/-I/-(y)U eklerinin tıpkı isim-fiil ekleri gibi eklendikleri fiilleri isimleştirmeleri ve bazen kendisinden sonra gelen isimleri nitelemeleri (Ağca, 2007, s. 3-17), eklerin aslen zarf yapıp yapmadığını düşündürmektedir. Hatta Eski Türkçede sadece Türk runik harfli yazıtlarda birkaç örnekte bulunduğu düşünülen ve Eski Türkçenin diğer çevrelerinde görülmeyen -çA ekinin, aslında -U ekli sözcüğe eklenmiş eşitlik durum eki olabileceği şeklindeki düşünceler,² ünlü zarf-fiil ekleri olarak tanımlanan eklerin de isim-fiillerden pek farklı olmadığını düşündürmektedir.

Öte yandan Türk dili araştırmalarında bilhassa -A/-I/-(y)U ve -(X)p, nadiren de -(X)n zarf-fiil eklerinin donuklaşma yoluyla bazı edatları meydana getirdiğine dair dile getirilen yaygın görüş de, edatların donuklaşma yoluyla dahi olsa neden bu eklerle meydana geldiği sorusu bağlamında ele alınıp, eklerin anlam ve işlevlerine göre değerlendirilmesinde yarar vardır. Eski Türkçedeki *alku*, *aşnu*, *öñi*, *sayu*, *tapa*; *kop*, *köp*, *tolp* gibi yön, zaman ve belirsizlik ifade eden sözcüklerdeki ekler, donuklaşarak sıfat ve edatları teşkil etmiş olmakla birlikte, bu tür sözcüklerin teşkilinde zarf-fiil eklerinin tercih edilmiş olması, aslında eklerin isim-fiil karakteri taşımasından kaynaklanmış olabilir. Hatta Türk dilinin daha sonraki tarihsel dönemlerinde görülen -(X)p ekinin durum ekleriyle genişlemiş şekilleri, benzer kategorideki eklerin aslen isim-fiil olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bu bağlamda Uygur harfli *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki *bolupda* ve *bolupdan* örnekleri (Ağca, 2019, s. 247) ve DLT'teki *yakıpkıya* "iyice yaklaşıncı" (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014) örneği ile modern Türk yazı dillerindeki -(X)prAk eki (Öner, 2007, s. 68-73), -(X)p ekinin üzerine durum eklerini aldığı göstermektedir. Hatta Oğuz sahasında 14. yüzyılda ortaya çıkan ve yapısal bakımdan -(X)prAk ile benzerlik gösteren -(y)ArAk ekinin de -(y)A ekinin üzerine gelen durum ekiyle ortaya çıkmış olma ihtimali (Durmuş, 2012, s. 19-60), -(X)p gibi -A ekinin de üzerine çekim eklerini alabildiğini göstermektedir. Bütün bu ve benzeri örnekler, Türk dilinde fiilleri ve fiil öbeklerini ya da tümceleri belli anlamlar çerçevesinde birbirine ulayan eklerin yaygınlaşmış bu işlevlerinin ikincil olabileceğini, as-

² Eski Türkçe kimi araştırmalarda dile getirilen ve birkaç örnekte görülen -çA zarf-fiil ekinin varlığı tartışmalıdır. Mesela M. Erdal (2004, s. 313), eldeki makalede ele alınan Tuñukuk yazıtındaki 26. satırda geçen *ywqrç* 'sözcüğünün *yogurça* ya da *yogururça* yerine *yoguruça*, Bilge Kağan yazıtı Güney 9'daki *yok bolça* ibaresinin de *yok boluça* "after he died" olabileceğini düşünmektedir. Gerçekte de -çA ekinin Köktürkçede birkaç örnekte tanıklanması ve Eski Türkçenin diğer çevrelerinde hiç görülmemesi, ekin varlığını sorgulamayı ve tekrar değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

len yine aynı anlamlar çerçevesinde diğer isim-fiil eklerine benzer bir işlevde olduklarını akla getirmektedir.³

-(X)p ekinin özellikle Eski Türkçe metinlerdeki örnekleri, ekin gerçekte bir zarf-fiil eki ya da sıfat-fiil eki mi yoksa zaman işlevli yüklemleştirci mi olduğu konusunu düşünmeye sevk etmektedir. Bugüne kadar bazı çalışmalarda -(X)p ekinin yüklemleştirci olabileceği, hatta modern Türk yazı dillerindeki örneklerden yola çıkılarak aslen yüklemleştirci olduğu iddia edilmiştir. Bu anlamda L. Johanson'un konu ile ilgili şu ifadeleri, Türk dilinin tarihsel ve modern yazı dillerinden elde edilen yeni veriler ışığında dikkate alınıp değerlendirilmelidir:

“Türkçede gerundiumların bağımlı/altsıralı (hypotaxis) kuruluşu bağımsız tümce / art arda sıralılık (parataxis) özelliğinden mi gelmiştir? Herhangi bir şekilde ispatlanmamış olsa da bu mümkün değildir. ... Gerundiumların en eski olanları iki komşu önermenin arasına orijinalinde yerleşmiş olan partiküllerden gelişmiş olmalı. ... Ünlülü gerundiumlar ve -ıp gibi en eski gerundium morfolerleri tümcede yüklemleştirci (predicator) işleve sahip miydi? Bazı Türkologlar -p'nin orijinalinde yüklemleştirci özelliği taşıdığını belirtir. Örneğin Kormuşin, -p'nin Genel Altaycada “bitmişlik” (perfects) ifade ettiğini ve gerundium işlevinin ikincil olduğunu iddia eder. Her durumda hem ünlülü gerundium hem -p orijinalinde tümce yüklemleştirci (predicator) olarak kullanılan bir görünüş gövdesi olabilir.”⁴

Bu yazıda, ilk önce Tuñukuk yazıtının 25-26. satırlarından ve ardından Eski Türkçenin diğer çevrelerine ait metinlerdeki tanıklardan yola çıkılarak, -(X)p ekinin, fiil öbeklerini zamansal sıralılık bakımından birbirine bağlayan işlevinin yanı sıra geçmiş zamanı işaretleyen bitimli fiilleri de meydana getirdiği düşüncesi ele alınıp değerlendirilecektir. Keza Eski Türkçenin Kök-türkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerinden elde edilen -(X)p geçmiş

³ Türk dilinde daha çok -(X)p ve ünlü zarf-fiil eklerinde görülen işlevsel çeşitlilik, Eski Türkçede daha az olmakla birlikte aynı kategoride değerlendirilen diğer ekler için de söz konusudur. Mesela Eski Uygurca *ol antag osuglug çoglug yalunlug küçlüg küsünlüg ilig kannıñ uluğı katunınta tuğmış körgeli seviglig körklüg meñizlig üç oğlamı erti* “O, böylesine parlak (haşmetli), güçlü (kuvvetli) hükümdarın büyük hanımından doğmuş, **görünüşi** sevimli, güzel (yüzlü) üç oğlu (var) idi.” (AB, 71-5) örneğinde *körgeli* sözcüğündeki -gAll eki, eklendiği eylemleri sebep ve amaç anlamı ile yüklemsele eylemlere bağlayan baskın işlevinden farklı görünmektedir. Ekin bu örnekte, *kör-* fiilini isimleştirdiği anlaşılmaktadır. Keza -gAll ekinin Eski Uygurca Maitrisimit'e ait şu örneklerde de eklendiği fiilleri isimleştirmiş olabileceği anlaşılmaktadır: *kün ay t(e)ñrileriniñ yaratıglıg altunlug tag osuglug körü kanıñsız işidgeli üni savı ne atl(t)g erdni ol bu* (Maitr. 157r, 30-33), *edgü kılınçların aşğalı toyın kuvragıñ edgülig iş küdüglerin bütürgeli üçün sansız üktüş muñadıñçığ küü kelig erdemler üntürü ...* (Maitr. 52r, 1-5).

⁴ İlgili ahntı, L. Johanson'un (1995, s. 313-347) yayımının Ersoy (2021, s. 55-6) tarafından yapılan aktarımına aittir.

zaman çekimine ait örneklerin 14-15. yüzyıllarda Harezmi, Çağatay ve Oğuz sahalarındaki -(X)p *turur* (şahıs zamirleri) şeklindeki analitik geçmiş zaman yapısı ile ilgisi üzerinde de durulacaktır.

-(X)p ekinin Eski Türkçe metinlerde sergilediği örnekler, ekin farklı işlevlerde olduğunu düşündürmektedir. Türk dilinin gerek erken dönem metinlerine ve gerekse daha sonraki yüzyıllara ve dönemlere ait metinlerine ait bazı örnekler, -(X)p ekinin daha önce gerçekleşmiş bir eylemin tarzını ifade eden yaygın işlevinin yanı sıra, bazen donuklaşma yoluyla sıfat, zarf ve edatlar meydana getirdiğini, bazen bir sıfat-fiil gibi kendisinden sonra gelen ismi nitelediğini, bazen de herhangi bir şahıs işaretleyicisi olmaksızın ya da şahıs işaretleyicileri ile birlikte bitimli fiil çekim morfemi görevinde olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Eski Türkçe metinlerde -(X)p ekinin üç işlevi görülmektedir:

Zarf-Fiil Eki Olarak -(X)p

Daha önce gerçekleşmiş eylemleri ifade etmek üzere, bitimli fiillerden önceki fiil öbeklerine eklenerek “zamansal sıralılık” ifade eden -(X)p, Türk dilinin en yaygın zarf-fiil eklerindedir. Ekin tarihsel Türk dili alanlarındaki örnekleri, Türk runik harfli külliyatta çok yaygın olmadığını, Eski Uygurcada daha yaygın hâle geldiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, yazıtlarda -(X)p ekinin zamansal sıralı birleşik cümleler meydana getirme işlevi, Eski Türkçenin diğer çevrelerine göre o kadar yaygın değildir. Diğer taraftan Türk runik harfli yazıtlarda esas eylem ile daha önce gerçekleşen eylem arasındaki öncelik-sonralık sırasının, daha ziyade edatlar vasıtasıyla yerine getirildiği de fark edilmektedir.

Türk dilinde -(X)p ile kurulan cümleler, genellikle öz katmanda birleşen eş bağımlı (core cosubordination) yapı olarak değerlendirilmiştir. Ersoy (2021, s. 57), “Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-(X)p} ile oluşturulan katmanların genelde ortak özne taşıdığı görülmektedir. Başka bir ifade ile {-(X)p} ile kurulan birleşik tümcelerde yan tümcecik ile temel tümceciğin öznesi çoğunlukla eş-gönderimlidir (coreferential). Çoğunlukla katmanların ortak özne taşıyor olması da bu tür tümcelerin öz katmanda birleştiğinin bir göstergesidir.” ifadeleri ile, -(X)p ekinin ait olduğu alt cümle ile ardından gelen temel cümlelerin birbirini sıralayabilmesi için aynı özneye sahip olması gerektiğini örneklerden de hareketle dile getirmiştir. Eski Türkçede -(X)p ekinin ait olduğu katman ile ardından gelen katmandan meydana gelen cümlelerde özne daima ortaktır:

Süçig sabın yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş “Tatlı sözlerle yumuşak ipekle kandırıp uzaktaki milletleri öylece yaklaştırmış.” (KT G 5), *yme bodısvt tigin bu uluş bodun ayıg kılınçlar kılmuşın körüp ertinü busuşlug kadgulus bolup ıglayu balıkka kirdi* “Ayrıca Boddhisatva prens bu

halkın kötü işler yaptığını görüp, çok kederlenip ağlayarak şehre girdi.” (KP 18, 1-12), *amtı men barıp şariputri arhantka tuyuzayın* “Şimdi ben gidip Şariputra’ya bildireyim.” (Maitr 70, 17-8).

İsim-Fiil Olarak -(X)p

Türk dilinde -(X)p eki, fiilleri ya da fiil öbeklerini zamansal bakımdan birbirine bağlama işlevi ile baskınlaşmış olsa da, ekin çok yaygın olmayan bazı işlevleri ve farklı kullanımları da söz konusudur. Buna göre, ek, yukarıda ifade edildiği üzere donuklaşma yoluyla çokluk-belirsizlik ifade eden bazı sözcüklerin teşkilinde rol almıştır. Hatta bu tür sözcüklerdeki -(X)p’nin yapım eki olduğu dahi ifade edilmiştir. Bu çerçevede Gabain (1988, s. 54), *tolp* “bütün, hep”, *top* “hep, bütün”, *kop* “bütün” örneklerinden hareketle Eski Türkçede canlı olmayan, “*belki de, eş sesli zarf-fiil ile aynı*” olabileceğini düşündüğü ayrıca -(X)p fiilden isim yapım ekinin olabileceğini ileri sürmüştür. Gabain’in iddia ettiği gibi biri zarf-fiil eki, diğeri de yapım eki olan iki ayrı -(X)p ekinde söz etmek güç görünmektedir. *kop*, *köp*, *top*, *tolp* gibi sözcüklerdeki -(X)p, büyüklük ya da genişlik belirten fiil köklerindeki bitmişliği işaret etmiş ve donuklanmış hâlidir.⁵

Öte yandan -(X)p ekinin yukarıdaki donuklaşmış örneklerinin dışında, Eski Türkçede bazen kendisinden sonra gelen bir ismi nitelediği örnekleri de vardır. Bu anlamda Ercilasun’un (2014, s. 232) KB’deki örneklerden yola çıkarak ekin fiilleri sıfat-fiil gibi isimleştirdiğine dair düşünceleri dikkate değerdir. Mesela *vefā kitti halkta cefā üstedi / tilep bir mangu kişi kalmadı* (KB 6466) “Vefa kayboldu ve halkta cefa arttı; istenilen itimat edilecek bir kişi kalmadı.” örneğinde *tilep* sözcüğü, tıpkı *bir* ve *mangu* sözcükleri gibi kişi sözcüğünü nitelemiştir. -(X)p ekinin KB’deki sıralanaşışına ve işlevine benzer örnekleri, Eski Uygurca metinlerde de görmek mümkündür: *az kılınçımız küçlüg bolup ezük savlar sözledimiz* “kötü tabiatımız güçlü olduğu için yalan sözler söyledik.” (Matr. 61r, 5-6), *munta tugup tuga teglük bolup teg muna oyda oprıda tüşer biz* “Burada doğup, doğuştan körmüş gibi, işte çukur yerden düşeriz.” (Maitr. 174r, 3-5). -(X)p ekinin eklendiği fiilleri sıfata dönüştüren bu özelliğini, Türk runik harfli yazıtlarda da görmek mümkündür. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmeye çalışılan Tuñukuk yazıtının 26. satırındaki *buñadıp kagan yelü kör têmış* söz dizgesinde *buñadıp* sözcüğünün cümle içindeki yeri ve anlamı belirsizdir. İbarenin çeşitli çalışmalarda “Kağan sıkılıp / kaygılanıp ...” şeklinde anlamlandırılması sözcüklerin dizgedeki sı-

⁵ -(X)p ekinin birkaç sözcükte görülen donuklaşmış örneğine karşılık, ünlü zarf-fiil eklerinin yine benzer esas ve usulde donuklaşarak meydana getirdiği zarf ve edatların sayısı daha fazladır. Bu iki farklı ekin donuklaşarak sıfat, zarf ve edatları meydana getirmesinde, -(X)p ekinin bitmişlik ifade eden, -A/-I/-(y)U eklerinin ise sürerliliği ifade eden zamansal değerleri rol oynamıştır.

rasına uygun değildir. *buñadıp* sözcüğünün öznenen önce kullanılmış olması, sözcüğün *kagan*'ı tanımladığını göstermektedir. Bazı çalışmalarda dile getirildiği gibi *buñad-* ve *yelü kör-* fiillerindeki zamansal sıralılığın -(X)p zarf-fiil ekiyle bağlandığı bir durum söz konusu değildir. Bu açıdan, aşağıda da ifade edildiği üzere *buñadıp kagan yelü kör temiş* ibaresinin “Bunalmış Kağan, ‘acele edin!’ demiş.” şeklinde anlamlandırılması daha uygundur.

Eski Türkçede -(X)p Geçmiş Zaman Eki

Tanıtlar

-(X)p Geçmiş Zaman Eki Bağlamında Tuñukuk Yazıtının 25-26. Satırları. Türk runik harfli külliyat içindeki bazı yazıtlar, dil özellikleri ya da muhtevaları bakımından diğerlerinden daha farklı bir yerde durmaktadır ve türdeşlerine göre daha ayrıcalıklıdır. Bu tür yazıtlar, ayrıcalıklı özellikleri sayesinde Eski Türkçenin bilinmeyen bazı özelliklerini belirlemeye yarayacak daha fazla veri sunmaktadır. Yazıtlardan bazıları kronolojik özellikleri bakımından, bazıları hacimlerinden ve yazıcılarının konumlarından dolayı daha fazla tarihsel veriyi ihtiva etmiş olmaları, bazıları da yazıcılarının konumlarının yanı sıra dil dışı özellikleri ve aynı zamanda dil özellikleri bakımından farklılık göstermektedir. Bu anlamda yazıtlar, coğrafi konumları ve siyasî/kültürel özellikleri ile hacimleri, yazı ve taş / kayanın yapısı, yazıt dikme geleneği içindeki yeri gibi dış özelliklerinin yanı sıra, yazıcılarının kimliğine ya da dil ve üslup özelliklerine göre de tasnif edilebilir ve bu bağlamda farklı sonuçlara ulaşılabilir. Türk runik harfli yazıtlar içinde Tuñukuk yazıtı, dil dışı özelliklerinin yanı sıra dil ve üslup özellikleri bakımından da farklılık göstermesinden dolayı, Eski Türkçe araştırmaları bakımından olduğu kadar Türk dilinin diğer ya da sonraki çevrelerine ait kimi müphem hususların açıklığa kavuşması bakımından da ayrıcalıklıdır.

Bugüne kadar Türk runik harfli yazıtlardaki irili ufaklı bazı problemlerin çözümüne yönelik çok sayıda teklifte bulunulmuştur. Keza Tuñukuk yazıtı ile ilgili de çok sayıdaki problemin halline yönelik öneriler mevcuttur. Hatta Tuñukuk yazıtının, diğer yazıtlardan farklı olarak, önemine binaen, müstakil yayımları da söz konusudur. Bununla birlikte diğer bazı yazıtlarda olduğu gibi Tuñukuk yazıtında da belirsiz pek çok anlamlandırma problemi ve çözümlemeyi gerektiren dillik belirsizlik mevcuttur. Yazıttaki anlamlandırma yanlışlarının büyük kısmı, gramer birimlerinin tespit edilememesinden ve yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bilhassa bazı sözcüklerin hangi cümlenin unsuru olduğuyula ilgili morfolojik ve morfosentaktik belirsizlik, aynı zamanda anlamlandırmada da problem doğurmaktadır. Bu bağlamda Tuñukuk yazıtının 25-26. satırlarında da dillik yapının tam olarak belirlenememesinden

kaynaklanan anlamlandırma problemi bulunmaktadır. İlgili satırların transliterasyonu aşağıdaki gibidir:

(25) w̃nr'kyr (26) ywqrç' /// yprp's sdmz ywplw yntmz wntwnk' yntqy twqpyrw prdmz yrcy yrynlp pwqzlnty pwñdp qqn ylwkwrtms (Tun I K 25-26).

w̃nr'kyr kısmı 25. satırda kalan bu ibarede, bir kısmı başka türlü yorumlanmayı gerektiren, bir kısmı ise belirsiz olduğu için çözümlenmesi gereken birden fazla problem vardır. Burada sadece, biri w̃nr'kyr (26) ywqrç' /// yprp's sdmz söz dizgesi, diğeri de yrcy yrynlp pwqzlnty ve pwñdp qqn ylwkwrtms şeklindeki dizgelerde *yanılıp* sözcüğündeki -(X)p ekinin işlevi ile *buñadıp* sözcüğünün dizge içindeki yeri, eklenme özelliği ve anlamı olmak üzere iki temel problem üzerinde durulacaktır.

w̃nr'kyr ywqrç' /// yprp's sdmz: *öyrekli er yoguru açā [ıdıp] ı bar baş aş-dımız* ibaresinde birbirinden farklı birkaç problem vardır. Her şeyden önce, ibarenin tek cümle mi yoksa iki cümle mi olduğu belli değildir. Cümlenin başındaki w̃nr'kyr yazılışının, bütün okumalarda önerildiği gibi *öyrekli er* “ön taraftaki askerler, öncü askerler” olduğu açıktır. Ancak sonra gelen sözcüklerden ywqrç' sözcüğünün nasıl okunacağı o kadar açık değildir. Öte yandan ywqrç' sözcüğünden sonra gelen sözcük de okunamadığı için çeşitli yayımlarda farklı öneriler sunulmuştur. Bu anlamda ywqrç' /// için; Giraud (1961) *yogurça [...]*; Radloff (1899) *yogarça ıdıp*, Tekin (1994) *yugurça ıdıp*; Orkun (1994) ve Aydarov (1971) *yogurça tegürüp*; Malov (1959) *yuguru tegürüp*; Rybatzki (1997) *yogurça tegirip*; Berta (2010) *yogwr^oça tegirip*; Ölmez (2012) *yugur<ur>ça ıdıp*; Ercilasun (2016) *yogur(u) açā ıdıp*; Aydın (2017) *yugurça ıdıp* ve Alyılmaz (2021) *yog(u)rça ıdıp* önerilerinde bulunmuşlardır.

Eski Türkçede ywqr- eyleminin ilk hece ünlüsünün /o/ mu, /u/ mu olduğu da açık değildir. Eylem, Clauson (1972, s. 906) ve T. Tekin (1994, s. 40-1) tarafından *yugur-* şeklinde okunmuştur. Buna karşılık Erdal (1991, s. 72; 755), Eski Türkçede iki ayrı eylemin olduğunu düşünerek her iki eylemi de *yogur-* şeklinde okumuştur. Erdal, Eski Türkçede *yogur-* “to knead, mix wet and dry” fiilinin dışında, “to cross the sea, a desert or a dangerous area, to pass a critical stretch of time” anlamlarında ikinci bir *yogur-* fiilinin olduğunu ve bu fiilin aynı zamanda yol “the way” sözcüğü ile de ilgili olabileceğini düşünmektedir. Her şeyden önce eylemin *yugur-* şeklinde okunması ve *yogur-* şeklinde okunsa bile Eski Türkçede birbirinden farklı anlamlarda iki farklı eylemin varlığı tekrar gözden geçirilmelidir. Zira Eski Türkçede “to knead, mix wet and dry” ile “to cross the sea, a desert or a dangerous area, to pass a critical stretch of time” anlamları arasında semantik bağ söz konusudur. Büyük bir ihtimalle “yoğurmak, ıslak ve kuruyu karıştırmak” temel anlamındaki *yogur-* fiili, se-

mantik bakımdan “suyu, karı ya da kumu karıştırarak geçmek” ve oradan da daha ileri bir aşamaya ulaşarak “zor bir süreci geçirmek” anlamıyla başka bir kavram alanına transfer olmuştur.

Tuñukuk yazıtının ilgili satırındaki *ywqrç*’ sözcüğü ile ilgili asıl problem, *yogur*- fiilinin aldığı ek ya da eklerin belirsizliğidir. Yukarıdaki okuma denemeleri, sözcüğün *yogur*- fiiline gelen ekler bakımından dört farklı görüşü barındırmaktadır:

1. *yogur*- fiilinin üzerine -ça zarf-fiil eki gelmiştir (*yogur-ça*).
2. *yogur*- fiilinin üzerine gelen -Ur partisibi ve +ça eşitlik hâl ekinde oluşmuştur ve haploloji sonucunda *yogurça* şeklini almıştır (*yogururça* > *yogurça*).
3. *yogur*- fiiline eklenen -U zarf-fiil eki ve eşitlik hâl ekinde meydana gelmiştir (*yogur-u+ça*).
4. Ercilasun (2016, s. 618; 644), “fiil “geçmek” anlamındaki *yogur*-‘dur ve -ça şeklinde ek sayılan kısım aç-a’dır” şeklindeki değerlendirmesiyle sözcüğü *yoguru aç* şeklinde okur.

Sözcüğün okunuşu ile ilgili bu farklı görüşlerden ilki, -ça zarf-fiil ekinin Eski Türkçedeki varlığı tartışmalı olduğu ve *yogurça*’nın cümlelerin anlamsal bütünlüğüne uygun olmadığı için kuşkuludur. İkincisi haploloji ile *yogururça*’dan *yogurça*’nın ortaya çıkmış olabileceği ise, Köktürkçede başka haploloji örneğinin olmamasından dolayı kabul edilemez. Berta (2010) tarafından *yogwrça* şeklinde okunan ve Erdal (2004, s. 313) tarafından *yoguruça* (<*yogur-u+ça*) şeklinde zarf-fiil eki ve eşitlik hâl ekiyle izah edilerek “(karla kaplı yolu) yoğurarak aştıktan sonra” şeklinde dile getirilen görüş, Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerinden hâl ekleriyle meydana gelmiş bu tür birleşikler olmadığı ve aynı zamanda cümlelerin anlamsal bütünlüğüne uygun düşmediği için kabul edilmesi zor görünmektedir. *ywqrç*’ sözcüğü, kendisinden sonra gelen sözcüklerin sıralanışı ve anlamları düşünüldüğünde, Ercilasun tarafından önerildiği gibi, *yoguru aç* şeklinde okunabilir. İbarenin muhtemelen (:) ile birbirinden ayrılmamış olması, tek bir sözcükmüş gibi değerlendirilmesine sebep olmuştur. Öte yandan aç- fiilinin ünlüsünün runik yazıda yazılmaması da, *yoguru aç* okunuşunu desteklemektedir. Zaten aşağıda izah edileceği üzere, bu okunuş, okunamayan ve var olduğu düşünülen fiille de anlamsal ve yapısal bakımdan uygunluk arz etmektedir.

wñr’kyr ywqrç’ /// yprp’s sdmz cümlesinde bir başka problem, yazıtın hiçbir kopyasında okunamayan ve bu sebeple farklı okuma önerilerinin sunulduğu sözcüktür. Sözcük, Radloff (1899), Tekin (1994), Ölmez (2012), Ercilasun (2016), Aydın (2017) ve Alyılmaz (2021) tarafından *ıdıp*; Orkun (1994),

Aydarov (1971) ve Malov (1959) tarafından *tegürüp*; Rybatzki (1997) ve Berta (2010) tarafından *tegirip* şeklinde önerilmiştir. T. Tekin (1994, s. 41), sözcüğün bütün kopyalarda *IDp* şeklinde olduğunu ve Thomsen'in *tgrp* şeklini önerdiğini ifade ettikten sonra, haklı olarak, okunamayan yerde sadece üç harflik boşluk olduğunu, *tegirip/tegürüp* olsaydı *tgürp* şeklinde yazılması gerektiğini söyler. Öte yandan Rybatzki ve Berta tarafından önerilen *tgrp* okunuşunu kabul etmek, *tegir-* fiilinin (Erdal, 1991, s. 537) “çevrelemek, etrafını sarmak” anlamından dolayı güç görünmektedir. Birçok kopyada olduğu gibi okunamayan sözcük, hem bağlam bakımından hem de yapısal olarak *ıdıp* olmalıdır.

Asıl sorun, *wñr 'kyr ywqrç' /// yprp's sdmz* söz dizgesinin, *öñreki er yoguru aç a ıdıp ı bar baş aşdımız* şeklinde okunduktan sonra gramer bakımından nasıl çözümleneceği ve bunun sonucunda nasıl anlamlandırılacağıdır. İlgili ibare bugüne kadar tek cümle hâlinde değerlendirilmiş, -(X)p'den önceki öbeğin öznesi ile *aşdımız* bitimli fiilinin bağlı olduğu öznenin farklılığı pek de dikkate alınmamıştır.⁶ İbarede var olduğu düşünülen -(X)p ekli *ıd-* fiilinin öznesi, *öñreki er*; bitimli *aş-* fiilinin öznesi ise (*biz*)'dir. Cümlede *ıdıp* sözcüğündeki -(X)p eki zamansal sıralılık ifade ediyorsa, cümleyi, “Öncü askerler (karları) yoğurup açarak gönderip ağaçlarla kaplı tepeyi aştık” şeklinde çevirmek gerekiyor. -(X)p ekinin zamansal sıralılığı ifade eden zarf-fiil eki olarak değerlendirildiği böyle bir çeviri cümledeki anlamsal bütünlüğü sağlamadığı gibi, Türk runik harfli metinlerde -(X)p'nin zarf-fiil eki olarak öznesi aynı olan cümle öbeklerini birbirine bağlamış olması da ilgili cümlede ekin başka bir vazifede olduğunu düşündürmektedir. Köktürkçedeki *Tokuz Oguz bodun yerin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı* “Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin'e doğru gitti.”, *Süçig sabın yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutur ermiş* “(Çinliler) uzaklarda oturan halkları tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla aldatıp öylece (Çin'e) yaklaştırmış imiş.”, *Kaş yorıp elteriş kaganka adrılmaduk yañılmaduk* “Babam (onun ardı sıra) yürüyüp İltiş Kağan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiştir.” (Tekin, 2000, s. 175-6) gibi örneklerde, -(X)p ekli fiil öbekleri ile yüklemsel öbeklerin özneleri aynıdır. O hâlde Tuñukuk yazıtındaki *öñreki er yoguru aç a ıdıp ı bar baş aşdımız* cümlesinde yüklemeleri *ıdıp* ve *aşdımız* olan iki ayrı cümle olarak düşünmek mümkündür. Buna göre ibareyi, “Öncü askerler (karları) yoğurup açarak yürümüş/gitmiş.”

⁶ T. Tekin: “Öncü askerleri, (karları) yoğururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık; E. Aydın: “Öndeki askerler güç bela ilerliyorken Ivrbaş'ı aştık; M. Ölmez: “Öncü askerlerle güç bela ormanlık alanı aştık; A. B. Ercilasun: Öndeki erler geçip {yol} açınca {diğerlerini de} gönderip ağaçlı dağ başını aştık; C. Alyılmaz: “Öndeki asker[ler] [kalın karları] ezerek [yol] açınca [diğerlerini de onların izlerinden] gönderip ağaçlarla kaplı [dağın] zirve[sini] aştık.

ve “(Böylece biz) ağaçlarla kaplı zirveyi aştık.” şeklinde iki cümle hâlinde anlamak mümkündür.

Tuñukuk yazıtının 26. satırındaki diğer bir problem, *yrçy yrñrlp pwqzlnly pwnđp qqn ylwkwrts* ibaresindeki cümle sayısı ve *pwñđp* sözcüğünün söz dizgesindeki yeridir. İlgili ibaredeki sözcüklerin okunuşuyla ilgili herhangi bir problem görünmemektedir ve genellikle *yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yelü kör têmış* şeklinde okunmaktadır. Ancak ibarenin kaç cümleden oluştuğu ve daha da önemlisi *buñadıp kagan yelü kör têmış* ibaresinin nasıl anlaşılacağı meselesi açık değildir. Tuñukuk yazıtının bugüne kadarki yayımlarında 26. satırda yer alan ibare şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

Orkun (1994): *yërçi yër yañılıp boğazlandı bunadıp kagan yelü kör têmış* “Kılavuz yeri yanıldığından boğazlandı. Böyle zahmet çeküp hakan atlara binmeğe çalışınız demiş.”

Tekin (1994): *y(e)rçi y(e)r y(a)ñ(l)i(p) bog(u)zl(a)ntı buñ(a)d(i)p k(a)g(a)n y(ä)lü kör t(e)m(i)ş* “Kılavuz yanıldı ve boğazlandı. Sıkılıp kağan “sürün atları!” demiş.”

Aydın (2017): *yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yelü kör têmış* “Kılavuz yanılnca boğazlandı. Kağan (bu duruma) sıkılıp “acele edin!” dedi.”

Berta (2010): *yërçi yër yañılıp boğwzlandı buñadıp qayan yelw kör têmış* “Kılavuz yolu şaşırıldı. Boğazlandı. Kağan kaygılanıp “[İleriye doğru orduyla] atları sürün” demiş.”

Ölmez (2012): *yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yelü kör têmış* “Kılavuz yolu şaşırıldı, idam edildi. Hakan (buna) sıkılıp “acele edin!” demiş.”

Ercilasun (2016): *yirçi yir yañılıp boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör timiş* “Kılavuz yeri şaşırıldı ve boğazlandı. Canı sıkılan kağan dörtnala gidip hedefe varın demiş.”

Rybatzki (1997): *yärçi yär yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yälü kör tämiş* “Der Führer verirrte sich und ihm wurde der Hals abgeschnitten. Der Qagan wurde besorgt und sagte: “Reite vorsichtig!”

Alyılmaz (2021): *y(i)rçi y(i)r y(a)ng(i)l(i)p bog(u)zl(a)ntı bung(a)d(i)p k(a)g(a)n y(e)lü kör t(i)m(i)ş* “[Bir ara] kılavuzumuz yolu şaşırınca canından oldu. [Bundan] kaygılanan kağan [askerlere:] “[Atlari] yel gibi (dörtnala) sürün!” demiş.”

Yukarıdaki okuma ve anlamlandırmalardan da anlaşılacağı üzere -(X)p ekli *yañıl-* ve *buñad-* fiilleri, genellikle *boguzlantı* ve *temiş* yüklemelerine bağlanmış bitimsiz fiiller olarak değerlendirilmiş ve buna göre anlamlandırılmıştır. Buna göre *yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yelü kör têmış* ibaresi, genellikle iki cümle hâlinde yorumlanmıştır: 1. *yërçi yër yañılıp boguzlantı*

“Kılavuz yolu şaşırıp boğazlandı”, 2. *buḡadıp kagan yelü kör temiş* “Kağan bu duruma sıkılıp acele edin demiş.” Bununla birlikte ibarenin; 1. *yérçi yér yañılıp*, 2. *boguzlantı* ve 3. *buḡadıp kagan yelü kör temiş* şeklinde üç cümle hâlinde yorumlandığı çalışmalar da vardır. Bu bağlamda ilk cümle genellikle “Kılavuz yeri/yolu şaşırınca/şaşırdı (ve) boğazlandı” şeklinde, ikinci cümle ise “Canı sıkılan/kaygılanan kağan ~ Kağan sıkılıp acele edin/atları sürün/dört nala gidip hedefe varın demiş” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bununla birlikte *yérçi yér yañılıp boguzlantı* cümlesinin “Kılavuz yeri şaşırıldı. Boğazlandı.” şeklinde iki cümle hâlinde aktarıldığı çalışmalar yaygındır. O hâlde ilgili ibarede *yérçi yér yañılıp* “Kılavuz yeri/ yolu şaşırmış” ve (*yérçi yér*) *boguzlantı* “(Kılavuz) boğazlandı” şeklinde iki cümlenin varlığı kabul edilmiştir. Buna göre -(X)p zarf-fiil ekli *yañılıp*, cümlenin yüklemi olarak görülmüştür. O hâlde *yérçi yér yañılıp boguzlantı buḡadıp kagan yelü kör temiş* ibaresinde -(X)p ekinin olduğu *yañıl-* ve *buḡad-* fiillerinin cümle içindeki konumları ve bu çerçevede ekin işlevleri yeteri kadar açık değildir. İlgili ibarede -(X)p eki, bilindik zarf-fiil işlevinin dışında başka işlevlere de sahipmiş gibi görünmektedir. Buna göre *yrçy ryrñlp pwqzlnıy pwnđp qqn ylwkwrıms* ibaresini, *Yérçi yér yañılıp. Boguzlantı. Buḡadıp kagan yelü kör temiş.* şeklinde okuyup, “Kılavuz yeri şaşırmış. (Bu sebeple) Öldürüldü. Bunalmış kağan atları dört nala sürün demiş.” şeklinde, üç cümle hâlinde anlamlandırmak mümkündür. *yañıl-* eyleminde, anlatıcının tanık olmadığı bir olay -(X)p geçmiş zaman ekiyle; *boguzlan-* eyleminde ise, tanık olunan bir olay -dl geçmiş zaman ekiyle karşılanmıştır.⁷ Diğer taraftan *buḡadıp kagan* ifadesi, öznenin başa alınarak “kağan sıkılıp/bunalıp” şeklinde anlamlandırıldığında, Türk dilindeki *özne + (bitimsiz/bitimli) fiil* kurallı dizgesinin kuralsız/devrik sıralandığını kabul etmek gerekir. Hâlbuki Türk runik harfli yazıtlarda devrik cümle yok denecek kadar azdır. Bu sebeple *buḡadıp kagan* ifadesini, -(X)p ekinin kendisinden

⁷ Türk runik harfli yazıtlarda -(X)p eki, Tuñukuk yazıtının ilgili satırları dışında, başka yerlerde de geçmiş zaman yüklemleştiricisidir. Mesela Tuñukuk yazıtının 24. satırındaki -(X)p ekli fiil yeniden değerlendirilmelidir: *Bir at orukı ermiş anın barmış añar aytıp bir atlıg barmış teyin ol yolun yorisar unç tédim sakıntım*. Cümle T. Tekin tarafından “Bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz” dedim. Düşündüm” şeklinde aktarılmış, *aytıp* sözcüğündeki -(X)p, zarf-fiil eki olarak değerlendirilmiştir. Hâlbuki ibarenin *añar aytıp bir atlıg barmış teyin ol yolun yorisar unç tédim sakıntım* söz sırası muğlak ve değerlendirilmeye muhtaçtır. İlgili söz sırasının *Añar aytıp bir atlıg barmış teyin. Ol yolun yorisar unç tédim, sakıntım.* şeklinde iki cümle olduğunu, ilk cümlenin de devrik olduğunu ifade etmek mümkündür. Buna göre ilgili ibareyi, “Bir atlık yolmuş. O yoldan gitmiş. Ona bir atlı gitmiş diye söyledim. O yoldan gidilebilir dedim, düşündüm.” şeklinde anlamak ve *aytıp* sözcüğünün devrik cümlenin geçmiş zamana ait yüklemi olduğunu söylemek mümkündür. Hatta -(X)p ekli *ayt-* yüklemine zaman işaretleyicisinin henüz şahıs ekleriyle çekime giremediğini, üçüncü şahısta çekimlendiğini düşünmek de mümkündür.

sonra gelen ismi nitelediğini göz önünde tutup, “bunalmış kağan” şeklinde anlamlandırmak gerekir.

Eski Uygurcada -(X)p Geçmiş Zaman Eki. Eski Uygurcada -(X)p ekinin yüklemesel zaman işaretleyicisi olarak kullanıldığı örnek sayısı fazla değildir. Bununla birlikte bazı örnekler, -(X)p ekinin Eski Türkçenin farklı çevrelerinde de yüklemesel zaman işaretleyicisi olduğunu açıkça göstermektedir.

Eski Uygurcada -(X)p ekinin şahıs zamiri ile zamansal yüklem meydana getirdiği birkaç örnek vardır. M. Erdal (2004, s. 311), *yagız yi[r] teñiñçe serip siz* “über die ganze braune Erde seid ihr ausgedehnt.” (BT XIII 1, 96) örneğini vererek, -(X)p ekinin üzerine şahıs zamirlerini almak suretiyle geçmiş zaman eki olarak kullanılabilmesini belirtmiştir. Eski Uygurcada -(X)p eki, ayrıca, aşağıdaki örneklerde de geçmiş zaman eki görevindedir:

Küreg kişi kelip biziñ eçik ölti işidtimiz anı ölürdi tip işidtimiz “Une personne en fuite est arrivée, et nous avons entendu notre cher frere aîné était mort [Bir kaçak geldi. Bizim sevgili ağabeyimizin öldüğünü işittik. Onu öldürdü diye işittik.]” (HaTouHou 20, 7-8); *sen berü kelmez üçün men kakıp anı üçün bitig belek idmaz men* “Buraya gelmediğin için (sana) kızdım; bu yüzden (sana) mektup göndermiyorum.” (HaTouHou 25, 3-5).

Karahanlıcada -(X)p Geçmiş Zaman Eki. Eski Uygurcada ikinci ve üçüncü şahıslarda tanıklanan -(X)p’li geçmiş zaman çekimi, Karahanlıcanın yapıtlarından KB’deki şu örneklerde teklik birinci şahısta çekimlenmiştir: *başına agıp men ol atçı kelip / maña birdüki suwnı içtim alıp* “Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek bana verdiği suyu alıp içtim.” (KB 6054); *ya vahşı bolup men biyabanda yügrü / kişide yırayu ajunda yiteyi* (KB 6572); *başına agıp men ol atçı kelip / manga birdüki suwnı içtim alıp* (KB 6054) “Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek bana verdiği suyu alıp içtim.”. KB’de -(X)p eki ayrıca, *kalır karşı ordu saray pak saña / alıp sen tutar sen bu bend tip maña* (KB 6436) “Saray, köşk ve konaklar boşalır, sana kalır; sen alır ve kendine bend ettim diyerek onları kullanırsın.” örneğinde ikinci şahısta; *ukuşlug sunup algusı az neñi / biliglig açıp az yigüsi meñi* (KB 6381) “Bu dünyada akıllı insanın elini uzatıp alacağı şey azdır; bilginin iştahla yiyeceği nimet de azdır.”; *bu kün kör neçe togmaduk teg bolup / kara yir katında yaturlar ölüp* (KB 6402) “Bugün bak, nasıl dünyaya hiç gelmemiş gibi olup kara toprak altında yatarlar.”⁸ örneklerinde ise üçüncü şahısta geçmiş zaman eki olarak tanıklanmaktadır.

Türk Dilinde Bitimsizlikten Bitimliliğe -(X)p

Köktürkçede -(X)p zarf-fiil eki, bitimli eylemlerin bağlı olduğu öbeğin solunda yer alan bitimsiz eylemlere eklenerek, genellikle daha önce gerçek-

⁸ Beyitlerin çevirisi R. R. Arat’a aittir.

leşmiş bir eylemin tarzını ifade eder. Ayrıca asıl fiillere eklenip bazı yardımcı fiillerle birleşik fiil yapımında ve *ti-* ve *başla-* fiillerine eklenerek dolaylı ve dolaysız anlatımlarda kullanılır (Gabain, 1988, s. 84-85; Tekin, 2000, s. 175-176). Eski Uygurcada $-(X)p$ zarf-fiil eki daha yaygın bir hâl almıştır ve bu dönemde ekin tek başına ya da bazı sözcüklerle birlikte zaman ifade eden bitimsiz fiil teşkillerinde rol aldıkları bilinmektedir. Öte yandan Eski Uygurcada $-(X)p$ *er-* ile *ne* $-(X)p$ *birle ök* ve *ne* $-(X)p$ *Ok* dizilerinin de ayrıca zamansal bitimsiz fiiller meydana getirdikleri bilinmektedir (Erdal, 2004, s. 476). Eski Uygurcada ünlü zarf-fiil ekleri ve $-(X)p$ zarf-fiil ekinin *er-* fiiliyle meydana getirdiği yüklem, zarf-fiil eklerinin zamansal rolleri bakımından değerlendirilmeye muhtaçtır. Erdal'a göre (2004, s. 251-2) Eski Uygurcada *-U er-* sırası, "This rather common sequence conveys durative"; $-(X)p$ *er-* sırası ise "appears to convey post-terminal" anlamındadır: *kop adadın küyü közedü erürler* (MatrH XI 4a9), *şastrlarıg ... agtaru erür biz* (HT VII 1023); *ol azıy kim taştan aşka içgüke katlap erür, yme etözke kirür, ol içreki az birle katalur* (M I 16, 6). Eski Uygurcadaki *-U er-* ve $-(X)p$ *er-* dizileri, ünlü zarf-fiil eki ve $-(X)p$ zarf-fiil ekinin zamansal sıfat-fiil işlevinde olduğunu göstermektedir. Bu tür yapılarıdaki $-(y)X$ ve $-(X)p$ ekleri, Eski Türkçede zamansallığı işaretlemiş olmalıdır.

Eski Türkçe gramerlerde $-(X)p$ ekinin gerek Eski Türkçenin çeşitli çevrelerinde tanıklanan geçmiş zaman işlevi ve Türk dilinin daha sonraki yüzyıllara ait çeşitli alanlarında yaygın olarak görülen $-(X)p$ + *turur* (+*şahıs zamirleri*) analitik geçmiş zaman formu ve gerekse Eski Türkçede *-A*, *-I* ve $-(y)U$ ünlü zarf fiil ekleri ile $-(X)p$ ve genişlemiş şekli olan $-(X)pAn(In)$ zarf-fiil eklerinin olumsuz denkleminin sadece *-mAtI(n)* zarf-fiil eki ile karşılanmış olması, $-(X)p$ zarf-fiil ekinin gerçekleşmiş, tamamlanmış olayları ifade ettiği; buna karşılık geçmişte gerçekleşmemiş, tamamlanmamış olayları ifade etmek için olumsuzluk ekini kabul edemediği, bu durumda yerini *-mAtI(n)* (*< -mA-tI(n)*) ekine bıraktığı (Ağca, 2021, s. 19-20)⁹ dikkate alındığında, ekin erken dönemden itibaren gerçekleşmiş olayları karşıladığını ve gittikçe zaman ekine dönüşmeye başladığını söylemek mümkündür. Eski Türkçede $-(X)p$ ekinin sadece olumlu fiillerde bağlama, tarz ve zamansal sıralılık işlevlerindeki ör-

⁹ *inçgüleri menileri tükemedin özleri yaşları alkınmadın bilge bilgileri tükemedin tört türlüg ülgüsüz köñüllerig altı p(a)ramitlarıg uzatı yügerü kılıp tört türlüg tıdıgız biligde altı türlüg büğülenmek edremlerde köngülçe tapça erksinip uzatı burhanlarıg körüp nomun eşidip bodisatavlar yorıkta yorıp alp titimligin tınmadın sönmedin katıglanıp t(a)vranıp ulatı katıglanı bışrunu üzeliksiz yig üstünki köni tüz tuymak burhan kutın bulup alku kamag tınl(ı)glarıg nomlarıg ötkürmiş* "Huzurları ve sevinçleri sona ermeden, ömürleri tükenmeden, hikmetleri bitmeden dört türlü sayısız gönülü ve altı fazileti daima üstün tutup dört türlü engelsiz bilgede, altı türlü itimat edilen erdemlerde gönüle ve isteğe göre güçlenip daima Budaları görüp, öğretilerini işitip Bodisatvalar yolunda yürüyüp cesaretini geçirmeden sebat gösterip ve sebat gösterip olgunlaşarak üstün, doğru hissetmek ile Buda saadetini bulup ..." (BT II 86-103).

neklerine karşılık -mAtI(n) ile olumsuzlaştırılması, araştırmacıları ister istemez -mAtI(n) ekinde de -(X)p ekinin işlevlerine benzer bir ögenin varlığını aramaya yönlendirmiştir. Bu çerçevede tarihsel ve modern Türk dili alanlarında -tI zaman ekinin bağlama ve tarz işlevli örnekleri, bir taraftan -mAtI(n) ekinin yapısına dair ipuçları barındırmakta, diğer taraftan da -(X)p ile -tI eki arasındaki işlevsel denklige işaret etmektedir (Karahan 1992; Öner 1999): *tört bulduğdaki bodunug kop baz kıldım, yağsız kıldım. Kop maña körti. İşig küçüg birür* “Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana **tâbi olup** işi gücü verir.”, *Tarduş şadra udi yanydımız. Kağanın tutdumuz. Yabğusun şadın anda ölürti. Eligçe er tutdumuz.* “Tarduş şadına kadar kovalayıp dağıttık. Kağanını tuttuk. Yabğusunu, şadını orada **öldürüp** elli kadar er tuttuk.”. Karahan (1992, s. 341), -tI ekinin -(X)p gibi zarf-fiil eki olarak kullanıldığını, hatta DLT’teki -mAdİp ekini de göz önünde bulundurarak olumsuz her iki ekte de -(X)p ile eşdeğer işlevlere sahip -tI ekinin kabul edileceğini belirterek, -mAtI(n) ekini, haklı olarak -mA-tI-n şeklinde izah eder. Buna göre çeşitli işlevlerinin yanı sıra iki eylem arasında eş-zamanlı ve öncelik-sonralık esasına göre zamansal zincirleme tümceleri meydana getiren ünlü zarf-fiil ekleri ile -(X)p ve -(X)pAn(In) eklerinin ancak olmuş / gerçekleşmiş eylemleri yüklemel fiillere bağlarken, aynı eklerin olumsuzluğu sadece -mAtI(n) ekiyle yerine getirilmiştir. Bu olumlu zarf-fiil eklerinin olumsuz dengi için -mAtI(n) ekinin kullanılmasının sebebi ise, ekin bünyesinde yer aldığı anlaşılan -tI ekinin *gerçek zaman* işaretleyicisi olması ve böylece olumsuzluk kipinde de kullanılabilmesidir. Bu çerçevede Johanson (1995, s. 335-337), -(X)p ekinin Halaççada -dI zaman ekiyle eş değer görevde olduğunu da kanıt göstererek ekin yüklemleştirici özelliğinden söz eder. Hatta Johanson (2007, s. 94), -(X)p ekinin cümle grupları arasında zamansal zincirleme tümceleri oluşturduğunu ve bu cümle gruplarını konusal-anlamsal eşitlik ile birbirine bağladığını düşünmektedir. Bu çerçevede Türk runik harfli yazıtlar dâhil olmak üzere Eski Türkçede -(X)p ekinin geçmiş zaman ile yüklemleştirici örneklerini görmek mümkündür. Hatta Türk dilinin daha sonraki yüzyıllara ait başka çevrelerinde hem -(X)p hem de ünlü zarf-fiil eklerinin başka sözcüksel işaretleyicilerle birlikte meydana getirdiği *fiil + -(X)p (+ turur + şahıs zamirleri)* tarzındaki geçmiş zamana ait bitimli fiil şekilleri, ekin Eski Türkçede kazandığı zamansallık işlevinden doğmuş olmalıdır.

Türk dilinde -(X)p’li geçmiş zaman çekimi, asıl Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz dönemlerinde yaygındır. Bu çevrelerde -(X)p’li geçmiş zaman genellikle *-(X)p + turur + şahıs zamiri* şeklinde ya da *turur*’un kısalmış ve ekleşmiş şekliyle görülmektedir. J. Eckmann (1988, s. 206) tarafından “belirli geçmiş zaman” olarak adlandırılan ve *-p + (turur) + şahıs zamiri* olarak formüle edilen zaman çekimi, Harezmi sahasına ait bazı eserlerde ve Çağatay sahasında

birinci ve ikinci şahıslarda *turur*'suzdur. Buna karşılık üçüncü şahıslara ait örneklerde *turur* kullanılmıştır: *mingey siz* (NF 23, 10), *yaratıp turur* (Mi'r 24, 12), *küdüp turur* (KE 244v 21). Diğer taraftan yine Harezmi-Altın Ordu sahasına ait metinlerden itibaren, *turur* ögesi olmaksızın, *fiil + -(X)p + şahıs zamiri* şeklindeki geçmiş zaman çekiminin Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde örneklerine rastlanmaktadır: *men ant içip men* (KE 94, 9), *kelip men* (KE 417, 8), *kılıp sin* (Babür Divan), *körmep sin*, *olturguzupbiz*, *buyurupsız* (Brockelmann, 1954, s. 313). Öte yandan Harezmi ve Çağatay sahalarda $-(X)p$ geçmiş zaman çekiminin olumsuzu *-mAdIn turur + şahıs zamiri* analitik formu ile karşılanmıştır. Çağatay sahasında ayrıca *-mAy turur + şahıs zamiri* şekli de tanıklanmıştır: *ol arzumka tegmedin turur men, bular mallarını zekatın bermey tururlar* (Eckmann, 1988, s. 206).

Modern Türk lehçelerinde de geçmiş zaman formlarından biri, $-(X)p$ ya da $-(X)p$ turur ve varyantları ile teşkil olunmuştur. Bugün Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Uygur, Karaçay-Balkar, Nogay, Kırgız, Karakalpak, Kazak, Altay, Hakas ve Tuva Türk yazı dillerinde ya sadece $-(X)p$ ya da $-(X)p$ turur yapısının kısalmış ve ekleşmiş şekilleri geçmiş zamanı karşılamaya devam etmiştir. Öte yandan bu yazı dillerinin bir kısmında, olumlu geçmiş zamanı işaretleyen $-(X)p$ 'li zaman çekiminin olumsuz denklemleri simetrik değildir. Bu çerçevede Karaçay-Balkar yazı dilinde $-(X)p$ ile çekimlenen olumlu geçmiş zamanın olumsuz karşılığı yoktur. Güney Sibiry Türk lehçelerinde ise, $-(X)p$ 'li geçmiş zamanın olumsuz çekimi, Eski Türkçedeki $-mAtI(n)$ zarf-fiil ekinde gelen eklerle karşılanmıştır: Altayca: $-BAy$, Tuvaca: $-mAyn$, Hakasça: $-mIn$ (KTLG-F: 69-94). Modern Türk lehçelerinde $-(X)p$ geçmiş zaman ekinin varlığını devam ettirmesi bir tarafa, bazı yazı dillerinde olumsuz denklemlerin Eski Türkçedeki $-mAtI(n)$ eki ile çekimlenmesi, tarihsel Türk dili alanlarında zaman morfemi olarak tanıklanamayan $-mAtI(n)$ ekinin, özellikle Güney Sibiry Türk lehçelerinin dayandığı diyalekte zaman çekim kategorisine dâhil olduğunu göstermesi bakımından değerlidir. O hâlde tarihsel Türk dili alanlarında genellikle zamansal alt cümleler meydana getiren $-(X)p$ ve $-mAt(I)n$ eklerinin, Türk dilinin farklı coğrafyalarında farklı yoğunluklarda aynı zamanda yüklemsel zaman çekim kategorilerine dâhil oldukları söylenebilir. $-(X)p$ 'li geçmiş zaman formu, Azerbaycan'a yakın Kars, Van ve Bitlis ağızları ile Kırşehir ağızında da rastlanmaktadır: *hazırlayıpsan, deyipsen* (Ay, 2009, s. 797). Ek, Anadolu ağızlarında aynı zamanda görülen geçmiş zaman için de kullanılmıştır: *gelipsen, atıplar* (Ay, 2009, s. 803).

Sonuç

Türk runik harfli yazıtlarda pek yaygın olmamakla birlikte asıl Eski Uy-gurca metinlerde yaygınlaşan ve işlevsel çeşitlilik gösteren $-(X)p$ eki, bitimsiz fiillerdeki anlam ve işlevine paralel olarak, yine erken tarihli metinlerde

geçmiş zamanı karşılayan bitimli fiilleri teşkil etmiştir. Eski Türkçenin bütün çevrelerinde tanıklanan -(X)p geçmiş zaman eki, Eski Türkçeden sonra daha da yaygınlaşmıştır. Buna göre Türk dilinde daha çok sıfat-fiil menşei zaman eklerinin yanı sıra zaman anlamlı zarf-fiil eklerinin de zaman çekim kategorisine kaynaklık ettiği ifade edilebilir. Bu çerçevede eklendiği fiilleri bitmişlik sınırında diğer fiillere bağlayan -(X)p ekinin, aslen sıfat-fiil eki olan ve aynı zamanda geçmiş zamanı işaretleyen -mİş ekine benzer bir anlam ve işlev ile geçmiş zaman morfemine dönüştüğü anlaşılmaktadır.

-(X)p ekinin tarihsel ve modern Türk yazı dilleri ve ağızlarındaki geçmiş zaman işaretleyicisi olarak tanıklandığı örnekler, ekin Eski Türkçede üçüncü şahıs için tek başına, diğer şahıslar için ise şahıs zamirleriyle çekimlendiğini; buna karşılık Eski Türkçedeki alışkanlığın devam ettiği örnekler olmakla birlikte Harezmi Altın Ordu sahasına ait metinlerden itibaren özellikle şahıs ile işaretlenmeyen üçüncü şahıs çekiminde *turur* ile genişlediğini göstermektedir. Başka bir deyişle Eski Türkçe metinlerde *fiil + -(X)p (+ şahıs zamirleri)* şeklinde olan -(X)p’li geçmiş zaman çekimi, Harezmi döneminden itibaren *fiil + -(X)p + turur (+ şahıs zamirleri)* yapıları örnekleri de içermektedir. Türk dilinin tarihsel metinlerinin yanı sıra modern yazı dillerindeki örnekler her iki çekim varyasyonunu da yansıtmaktadır.

Tarihsel Türk dili alanlarında -(X)p geçmiş zaman morfeminin *fiil + -(X)p (+ şahıs zamirleri)* formülasyonundan *fiil + -(X)p + turur (+ şahıs zamirleri)* sıralanışına gelişimi, aslında sadece bu çekim şekline ait bir özellik değildir. Zira Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde herhangi bir eylemsel sonlandırıcıya ihtiyaç duyulmadan isim ile sonlanan birçok örnek olduğu gibi, isim soylu kimi yüklemsel gramer alanlarının oluşum ve gelişim seyri de, -(X)p’li geçmiş zaman çekimine benzer bir durum göstermektedir. Mesela *bar* ve *yok* ile sonlanan varlık ve yokluk isim cümleleri, -gU(IUk) partisibi ile çekimlenen gereklilik çekimi ile partisip kökenli bazı zaman morfemlerinin üçüncü şahsa ait çekimleri de benzer bir gelişim göstermektedir. Kısmen Türk runik harfli yazıtlarda, yaygın olarak da Eski Uygurca metinlerde üçüncü şahıs gereklilik çekiminde kullanılan -gU(IUk) morfemi, tek başına çekimli/bitimli fiilleri meydana getirmekle birlikte, aynı zamanda *ol* kopula işaretleyicisi ile birlikte de sonlanmış fiil çekimlerini meydana getirmiştir: *monçulayu bo üç törlüg et’özlerig [antag ugru] yıkı bar ürlüklüg [meñü tip tigülü]k* :: *antag ugru yıkı bar ürlüksüz meñü ermez tip tigülük* “Bunun gibi bu üç türlü vücudu, öyle fırsatı olanı sonsuz diye söylemeli. Öyle fırsatı olanı geçici değil diye söylemeli.” (AY 60, 21-23; 61, 1-2); *ortun yolta yme kalmaguluk ol* “Ortanca yolda da durmamalı” (BT I B, 58); *kutadturu yarlıkasun tip ötüngü ol* “Saygıyla kutlu kılsın diye arz etmeli.” (Tot. 145) (Ağca, 2010, s. 43-45). Aslen fiil kökenli olan *bar* (<ba:-r) ve *yok* (<yo:-k) sözcüklerinin gramerleşerek varlık

ve yokluk bildiren yüklemsel birimlere dönüşümü ve ardından üzerine eylemsel sonlandırıcıları alması, Türk dilindeki isim soylu yüklemsel cümlelerin gelişimini göstermesi bakımından oldukça dikkate değerdir:

O hâlde Türk dilinin erken döneme ait metinleri ile DLT dahil olmak üzere ağız özelliklerinin baskın olduğu metinlerde isim ile sonlanan söz dizgelerinin şimdiki zamana ait varlık ve yokluk ifadelerinde sadece *ba:r* ve *yo:k* sözcüklerinin kullanılması, buna karşılık daha sonraki metinlerde aynı zamana ait varlık ve yokluk ifadelerinde işaretleyicilerin *erür*, *bolur*, *turur*, *titir*, *ol* gibi ayrıca bildiriciler ile genişlemesi, sözcüklerin gramer işaretleyicisi görevinin ilk evresinde olduklarını gösterir. Buna göre *anıñ tutuğı ba:r* şeklindeki bir söz dizgesi ile *anıñ tutuğı ba:r erür/turur/bolur/titir* şeklindeki söz dizgesinde *ba:r* sözcüğü aynı anlam ve görevi yerine getirmiş olsa da sözcüğün gramerleşme seviyeleri değişkenlik göstermektedir. Buna göre ilk örnek, *ba:r* sözcüğünün işaretleyici olarak ilk aşamasını gösterirken, ikinci örnek, *ba:r* sözcüğünün işaretleme yetisinin zayıfladığını, diğer bildiriciler ile pekiştirildiğini gösterir (Ağca, 2015, s. 97-100).

Türk dilinin diğer bazı bitimli gramer kategorilerinde görülen bildiriciler ile genişleyerek sonlanma şekillerindeki gelişim, $-(X)p$ ekinin erken tarihli metinlerinden tarihsel Türk lehçelerine kadarki geçmiş zaman çekimi için de söz konusudur. Böylece $-(X)p$ ekinin geçmiş zaman işlevinin ilk önce üçüncü şahıs için başka bir tamamlayıcıya/sonlandırıcıya ihtiyaç duyulmadan ortaya çıktığı, diğer şahısları da kapsayarak çekimli hâle geldiği, buna karşılık Eski Türkçede bu geçmiş zaman formunun yaygınlaşmasa da, 13. yüzyıldan sonra yazılmış tarihsel Türk lehçelerinde üçüncü şahısta $-(X)p$ ekinin tek başına geçmiş zamanı işaretleyemediği, daima *turur* ile sonlandığı, diğer şahıslarda ise doğrudan şahıs zamirlerini alabildiği anlaşılmaktadır. Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerden itibaren üçüncü şahısta daima $-(X)p$ *turur* şeklinde çekimlenen geçmiş zaman, diğer şahıslara ait çekime de bulaşmış olmalı ve $-(X)p$ şahıs zamiri formundan $-(X)p$ *turur* şahıs zamiri şekline doğru bir gelişim göstermiş olmalıdır. Buna göre $-(X)p$ ekiyle çekimlenen geçmiş zaman formunun gelişimini şöyle formüle etmek mümkündür: Eski Türkçe: $-(X)p$ (+şahıs zamirleri) > 13. yy'dan itibaren: $-(X)p$ *turur* ve $-(X)p$ (+şahıs zamirleri) > $-(X)p$ *turur* şahıs zamirleri.

Bütün bu izahlar ile Eski Türkçenin Uygur ve Karahanlı sahalara ait örnekler tanıklığında, eldeki yazının yazılmasına kaynaklık eden Tuñukuk yazıtının 24-25. satırlarının şöyle okunması ve anlamlandırılması daha uygun olacaktır:

Öñreki er yoguru aç a idıp. I bar baş aşdımız. Yërçi yër yañılıp. Boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör têmış. “Öncü askerler (karları) yoğurup açarak yürümüş/gitmiş. (Böylece biz) ağaçlarla kaplı zirveyi aştık. Kılavuz yeri şaşırmış. (Bu sebeple) öldürüldü. (Bu durumda) bunalmış kağan ‘atları dörtnala sürün!’ demiş.”

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declare no conflicts of interest in this study.

Kısaltmalar

AB	Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi.
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk.
HaTouTou	Manuscripts Ouigours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang.
KB	Kutadgu Bilig.
KP	İyi ve Kötü Prens Öyküsü.
KTLG-F	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri.
Maitr	Maitrisimit Nom Bitig.

Kaynakça

- Ağca, F. (2007). Eski Türkçede {-A/ -I/ -(y)U} ünlü zarf-fiil eklerinin farklı bir işlevi üzerine. *Türkbilig*, 3, 3-17.
- Ağca, F. (2010). *Budist Türk çevresi metinlerinde olumsuzluk ve yokluk şekilleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ağca, F. (2015). Eski Türkçede varlık ve yokluk işaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) gramerleşme süreçleri. *Dil Araştırmaları*, 16, 83-101.
- Ağca, F. (2019). *Uygur harfli Oğuz Kağan destanı metin - aktarma - notlar - dizin - tıpkıbasım*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ağca, F. (2021). Eski Türkçede asimetrik olumsuzluk. *Journal of Turkish Studies, Special Edition Vol. 1*, 11-24.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig: I metin*. Türk Dil Kurumu.
- Ay, Ö. (2009). *Türkiye Türkçesi ağızlarında fiil çekimi*. Türk Dil Kurumu.
- Aydarov, G. (1971). *Yazık orhonskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*. Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.

- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Bilge Kültür Sanat.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını* (E. Yılmaz, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Brill.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University.
- Durmuş, O. (2012). {-y}ArAK}zarf-fiil ekinin kökeni üzerine. *Türkbilig*, 23, 19-60.
- Eckmann, J. (1988). Harezmi Türkçesi (M. Akalın, Çev.). *Tarihi Türk şiveleri içinde* (s. 173-210). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti 'î-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig grameri -fiil-*. Akçağ.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. Dergâh.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation*. Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Ersoy, G. (2021). *Eski Uygur Türkçesinde öz (core)-dış (peripheral) katmanlı birleşik yapılarda zamansallık*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Giraud, R. (1961). *l'Inscription de Baïn Tsokto. Librairie d'Amerique et d'Orient*.
- Gulcalı, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" hikâyesi*, Türk Dil Kurumu.
- Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts Ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang*. Peeters France.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve kötü prens öyküsü* (V. Köken, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Johanson, L. (1995). On Turkic converb clauses. M. Haspelmath ve E. König (Ed.), *Converbs in cross-linguistics perspective* içinde (s. 313-348). Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2007). Aspectotemporal connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis. J. Rehbein, C. Hohenstein ve L. Pietsch (Ed.), *Connectivity in grammar and discourse* içinde (s. 187-198). John Benjamins.
- Karahan, L. (1992). Görülen geçmiş zaman eki -dı/-di'nin tarz ve bağlama fonksiyonuna dair. *Prof. Dr. Muharrem Ergin'e armağan* içinde (s. 335-341). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Karahan, L. (2015). Türk gramerciliğinde isim cümlesi - fiil cümlesi tartışmaları. M. Y. Özezen ve H. Sözer (Haz.), *Prof. Dr. Mehmet Özmen adına sözdizimi çalıştayını bildirileri* içinde (s. 145-154). Karahan.
- Malov, S. Y. (1959). *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları metin-çeviri-sözlük*. Bilgesu.
- Öner, M. (1999). -matı/-meti gerundiyumu hakkında. 3. *Uluslar arası Türk dil kurultayı 1996* içinde (s. 833-840). Türk Dil Kurumu.
- Öner, M. (2007). Türkçede -prAK zarf-fiili. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 68-73.
- Radloff, W. (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Zweite Folge)*. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. University of Szeged.
- Schulz, P. (1978). *Verbalnomina und Konverbien als adverbiale Ergänzungen im Alttürkischen*. Justus-Liebig-Universität Gießen.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig, die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule, Berliner Turfantexte IX*. Akademie-Verlag.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Simurg.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi grameri*. Simurg.
- Türk Dil Kurumu. (2013). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri: I - fiil- basit çekim*.

Extended Summary

In historical and modern Turkic languages the less witnessed different meanings and functions of some suffixes which belong to certain grammatical categories, are valuable for Turkic language studies in terms of understanding that from which source the suffixes originally came from, and by which paths they assumed a dominant function. Especially in historical Turkic language studies, it is understood that some suffixes shown in a certain category today show more diversity. In this sense, there are examples where the $-(X)p$ suffix, which is commonly defined as “gerundial” and narrowly defined as “gerundium suffix” in Turkish grammars, has become prominent with different functions in historical Turkic language areas, where it has gained unusual functions in some areas of Old Turkic.

In Kokturk Turkic, which contains the first written sources of the Turkic language and which is accepted as the first phase of the Old Turkic language, the suffix $-(X)p$ generally connects the actions in terms of temporal sequentiality as in other areas of the Turkic language and as it is also seen in other inscriptions. However, in the Tuñukuk inscription the examples rather turn the verbs they are added into nouns as gerundial suffixes. This function of this suffix in Kokturk is also encountered in Old Uighur and Karakhanid texts. The fact that other suffixes, called as gerundium suffixes, have examples with similar functions, suggests that these suffixes and the $-(X)p$ suffix in this sense are originally suffixes that nominalise verbs with the meaning of tense.

Apart from the usual function of the suffix $-(X)p$, the examples where it is witnessed as a tense suffix in the conjugation of the main predicative verbs are remarkable. In Turkic language studies, since the Khwarezm-Golden Horde Turkish texts, the suffix $-(X)p$ has become common in the past tense, usually as verb + $-(X)p + turur$ (+personal pronouns). It is not clear whether the suffix $-(X)p$ which marks the actual past tense, progresses from the gerund function to the predicate temporality, or whether it became part of the analytic tense conjugation after gaining temporality in earlier periods. For this, it is necessary to look at the functional diversity that this suffix exhibits in the texts written in the periods before the Khwarezm-Golden Horde field, and to check whether it makes predicative verbs. In this context, it is not clear whether the verbs with $-(X)p$ in 25-26th lines of the Tuñukuk inscription are linked to predicative verbs with the temporal sequential function, or whether they form independent sentences. It comes to mind that the suffix $-(X)p$ in the relevant lines, which has been evaluated as a gerund suffix in many studies until today, may have gained different functions.

It is not clear that how many sentences there are in some lines in Kokturk Turkic, which has less text than especially the Old Uighur environment within the Old Turkic period, especially in the Khaganate inscriptions. Lines that are considered to be uncertain in terms of the number of sentences, are generally evaluated by taking into account the dominant functions of the suffixes in Turkic. In this case, when the sentences are understood with the dominant functions of the suffixes, the morphosyntactic context of the affixes is distorted and the understanding of the sentence becomes possible by only moving away from the context. However, when

the sentences are evaluated with the less common functions of the suffixes, which are also witnessed in other areas of the Turkic language, then it becomes possible to determine the number of sentences and also to understand the sentences more. In this context, when the verbs with the suffix -(X)p in 25-26th lines of the Tuñukuk inscription are evaluated by considering the different functions of the suffix, both the less-known functions of the suffixes for Old Turkic emerge, and the events and facts that are intended to be expressed in the lines become obvious.

In this article, based on the 25-26th lines of the Tuñukuk inscription and the examples witnessed from other areas of Old Turkic, it is stated that the suffix -(X)p in Old Turkic has two different functions besides its common function of connecting the subordinate clauses, to which it is added, with predicate clauses in temporal sequence. One of them is the function of turning into adjective, adverb and later preposition; which nominalises the actions to which the -(X)p suffix is added in Old Turkic texts just as participle suffixes and becomes evident with the examples on which the Turkic language has taken the noun inflectional suffixes in the texts after the 13th century. The other is that the -(X)p suffix, which marks the actual past tense with the past tense inflection in the sequence of verb + -(X)p + *turur* (+personal pronouns) that has become widespread in the texts of the Turkic language written since the 13th century, can be an element of predicative verbs in the past tense meaning and function, alone or with personal pronouns without the *turur* terminator in Old Turkic. According to this, it is understood that the tense conjugation, which has become widespread in Turkic as verb + -(X)p + *turur* (+personal pronouns) and which is represented either only with -(X)p and its variants or with the residue of the terminator *turur* in modern written languages of Turkic, originates from the predicative verbs which take -(X)p suffix with the function of the past tense in the Old Turkic texts.

